

Сергій Ліщук

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС У ВОЛИНСЬКІЙ ДУХОВНІЙ СЕМІНАРІЇ (1796-1825 РР.)

У статті проаналізовано особливості навчального процесу у Волинській духовній семінарії 1796-1825 рр. На основі архівних документів досліджено стан якості освіти і подано інформацію про навчальні дисципліни, що викладались у семінарії.

Ключові слова: Волинь, Острог, Православна Церква, духовна семінарія, освіта.

В статье проанализировано особенности учебного процесса в Волинской духовной семинарии 1796-1825 гг. На основе архивных источников исследовано состояние качества образования и подано информацию об учебных дисциплинах, что преподавались в семинарии.

Ключевые слова: Волинь, Острог, Православная Церковь, духовная семинария, образование.

The feature of the educational process in the Volyn theological seminary of the 1796-1825 year has been analyzed in the article. The quality of education has been researched on the based on archival records, and about of the training courses that was taught in the seminary has been provided information.

Key words: Volyn, Ostrog, the Orthodox Church, theological seminary, education.

Після поділів Речі Посполитої (1793, 1795 рр.) політика Росії, була направлена на приєднання земель Правобережної України до складу єдиної імперії. Якщо військові дії російського самодержавства проти Польщі були досить успішними, то можливості російської культурної експансії були значно меншими. Російська шкільна система лише формувалась, тоді як на приєднаних до Росії землях функціонувала одна з перших європейських цілісних сис-

тем шкільництва – школи Едукаційної комісії. Традиційна мережа шкіл парафіяльних, монастирських римо-католицьких і греко-католицьких була значно краще розвинута, ніж в Росії, де Православна Церква не мала в той час особливих успіхів у галузі освіти, а лише робила свої перші кроки у цьому напрямку [7, с. 103].

Із становленням царського самодержавства на Правобережжі відбувся процес утвердження Російської Православної Церкви (РПЦ). Так, в 1793 р. було засновано православно епархію з назвою "Мінська, Заславська і Брацлавська", управління якою доручили щойно звільненому з польської в'язниці єпископу Віктору Садковському (?-1803), возвівши його в сан архієпископа. В перші місяці функціонування нової влади через незначну кількість православних парафій питання про утворення окремої Волинської, а також Подільської епархії не ставилось. Така потреба виникла після масового процесу переходу уніатів до Російської Церкви, який був розпочатий в 1794 р. За наказом Катерини II від 12 квітня 1795 р. було відкрито Житомирську вікарну кафедру із штатом епархії третього класу. Правлячим архієреєм новоутвореної епархії призначили одного з найближчих помічників Віктора Садковського – Варлаама Шишацького (1750-1821) [3, с. 13].

Місцем перебування преосвященного Варлаама стало славно-звісне місто Острог зі своєю багатою історію духовного і освітнього життя українського народу. В цьому місті у будівлях давнього Свято-Преображенського по-єзуїтського монастиря, розмістились перший поунійний Волинський єпископ Варлаам та консисторія. З 14 травня 1796 р. в цих же будівлях монастиря була заснована владикою Варлаамом Волинська духовна семінарія, якій як і засновнику судилась нелегка доля [10, с. 108].

На нашу думку, мета заснування Волинської духовної семінарії виходила з потреби забезпечити кваліфікованими кадрами новоутворену Волинську епархію. Адже після посилення позицій Московського Патріархату на теренах Волині й насильницького відбирання храмів в уніатів, збільшилась кількість парафій РПЦ, які потрібно було забезпечити відповідними духовними кадрами. Вони мали стати на Волині своєрідною опорою російського самодержавства, тому і виховуватися мали у відповідному дусі. Таке завдання з боку царської влади покладалося на засновану Волинську духовну семінарію, що в своєму історичному розвитку пройшла такі періоди існування як: Острозький (1796-1825 рр.),

Ганнопільський (1825-1835 рр.), Кременецький (1835-1902 рр.) і Житомирський (1902-1918 рр.).

Мета дослідження – проаналізувати особливості навчального процесу у Волинській семінарії Острозького періоду її функціонування.

Характеризуючи історіографію дослідження, слід відзначити працю М. Теодоровича (1856-1917) [11], яка була видана у друкарні Почаївсько-Успенської лаври. У цій праці подається інформація про навчальні предмети, викладачів і учнів семінарії. Серед сучасних досліджень вагоме місце посідають праці дослідника церковного життя Волині В. Рожка [8-10]. В цих працях подаються маловідомі факти з історії Волинської семінарії, розкрито внесок владики Варлаама Шишацького у розвиток духовної освіти у регіоні.

Джерельна база дослідження складається з неопублікованих джерел, представлених історичними документами Центрального державного історичного архіву України у м. Києві [12-14] і Державного архіву Житомирської області [1; 2]. Серед них увагу привертають такі джерела: рапорти і повідомлення інспектора ієромонаха Смарагда про інспектування Волинської семінарії, конспекти лекцій навчальних дисциплін, а також укази із правління Святейшого Синоду про відправку кращих учнів семінарії на навчання в медичні інститути Російської імперії. Ця сукупність документів дає змогу нам дослідити навчальні курси, які викладалися у Волинській семінарії, структуру на початковому етапі її функціонування і стан якості освіти у навчальному закладі.

Згідно з указом синоду московської Церкви від 12 липня 1795 р. владиці Варлааму на його численні клопотання було надано дозвіл започаткувати єпаршу семінарію, але навчально-виховний процес в цьому закладі був розпочатий лише 14 травня 1796 р. Назву Острозька єпарша, тобто єпархіальна, семінарія носила в 1796-1814 рр., а з 1799 року – Житомирська від титулу єпископа Житомирського і Волинського, а пізніше – з 1814 року Волинська духовна семінарія [8, с. 26].

Семінарія розташовувалась в приміщенні Свято-Преображенського монастиря. Це була триповерхова мурована будівля. Із західної її сторони знаходився архієрейський дім і консисторія, з південної, північної і східної сторони – монастир і семінарія. На першому і другому поверхах знаходилось сім класних кімнат, де

проходили заняття учнів, а на нижньому поверсі в шести кімнатах жили вихованці, що були на державному утриманні. Чотирнадцять кімнату було відведено під пекарню, ще в двох 15-16 – під склад для продуктів, у 17-й розміщувалась семінарська канцелярія, у 18-й – бібліотека, а в 19-20 кімнатах мешкали вчителі семінарії. З північної сторони на третьому поверсі знаходився астрономічний зал, який після пожежі 1797 р. залишався порожнім. Також при семінарії було подвір’я, де знаходились її екіпажі [6, с. 41-55].

На початку заснування семінарії єдиним керівником і керуючим її справами був преосвященний Варлаам, а з 1798 р. згідно його указу було засновано правління, як керівний орган. Саме ж правління було зобов’язане надсилати рапорти про стан справ у семінарії владиці Варлааму, Консистерії і Синоду. Навчально-виховним процесом спочатку керували три викладачі: риторики і піітики – префект, священник Іван Стрелецький, вищого граматичного класу – ієрей Іван Севрук, нижчого – студент Київської Духовної академії Авраам Яворський [8, с. 31-32].

Перший набір учнів 1796 р. в семінарії налічував 119 чоловік різного віку (від 8 до 21 року). Справа в тому, що діти священників були зобов’язані відправлятися на навчання згідно з наказом владики Варлаама. Батьки, які не бажали відправляти на навчання своїх дітей до семінарії, сплачували штрафи і навіть могли тимчасово бути позбавленими парафії. Були випадки, коли дітей присилали до семінарії за допомогою земської поліції. За рівнем знань всі учні були поділені на 4 класи: риторичний, вищий граматичний, нижчий граматичний і клас піітики [2, арк. 4].

Станом на 26 червня 1797 р. в семінарії навчався 231 учень, з яких в класах: риторики – 29, піітики – 16, вищому граматичному – 38, нижчому граматичному – 64, початків латинської мови – 45. В наступному році кількість учнів семінарії збільшилась до 244 [9, с. 75].

У 1799 р. в семінарії був вже повний комплект класів – богословський, філософський, риторичний, три граматичні і клас піітики. Курс навчання в кожному класі на початку існування семінарії не був точно визначений. Для старанних учнів навчальний рік продовжувався, а неуспішні могли навчатися два і навіть три роки в одному й тому ж класі, проте до уваги брався також і вік учнів.

У 1814 р. під назвою “інформаторії” був введений восьмий клас, так званий підготовчий, для вступу в нижчий граматичний

клас. У перший рік існування класу тут навчалось 221 чоловік віком від 9 до 19 років. Цей клас проіснував до 1817р., а тоді згідно з реформою семінарії злився з духовним училищем. До 1816 р. вчителем цього класу був Яків Левицький, а після нього – Павло Вакулович [11, с. 5-6].

Навчальний процес у семінарії перебував під жорстким контролем адміністрації. Значна увага приділялася дотриманню дисципліни. Так, семінаристи були зобов'язані постійно перебувати в стінах закладу, навіть на великодні та різдвяні свята. Додому дозволялося їхати лише на літні канікули. На думку дослідника Василя Милуся, подібні заходи вживалися з метою створення тісного зв'язку семінаристів з Російською Церквою, послаблення впливу місцевих релігійних традицій [5, с. 105]. Додамо, що такі жорсткі правила діяли лише в перші роки функціонування семінарії і відійшли в небуття на початку XIX ст.

У процесі організації навчально-виховного процесу основними методами, які використовували викладачі семінарії, були: методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності (словесні, наочні та практичні), методи стимулювання навчальної діяльності (метод забезпечення успіху в навчанні) та методи контролю (усного та письмового). Основними засобами навчання були: слово вчителя, священника, підручники, карти, таблиці і пісне-співи [4, с. 112].

Про стан викладання навчальних богословських і загальних дисциплін у класах семінарії ми дізнаємося із програми навчання за 1803 р. В нижньому граматичному класі викладались: латинська мова, орфографія і початки етимології, скорочений катехізис, переклади з російської на латинську. В середньому граматичному класі – етимологія, початок синтаксису, скорочена географія, скорочений катехізис, читались такі важливі теологічні праці, як Кастеліонові священні розмови, Федорові байки, Муретинове батьківське наставляння і робились переклади з латинської на російську мову. У класі піітики викладались правила російської і латинської піітики, розширена географія, Священна історія, розширений катехізис, Катонові моральні правила і деякі Вергілія, Горація, Овідія вірші, вчились складати вірші в перекладах. В риторичному класі – правила риторики, всесвітня історія, розширений катехізис, читання деяких Цицеронових і Муретових промов, а також вчились складати різні промови і вдосконалювали переклади. У філософ-

ському класі – коротка історія філософії, логіка, метафізика, право-вчення, “натуральна” історія і фізика, скорочене християнське богослів’я, пояснення Євангелія. Окрім того, були окремі години арифметики, грецької, давньоєврейської, французької і німецької мов [9, с. 76]. Поряд з вище зазначеними іноземними мовами, починаючи з 1823 р. було введено викладання польської мови [14, арк. 2]. Впровадження останньої у навчальний процес зумовлювалось тим, що у Волинській губернії проживала велика кількість поляків, а також полонізованого населення котре слабо володіло російською мовою. Для вдалого впровадження політики царизму і навернення нового кола мирян для російської православної церкви, молоде священтство мало володіти польською мовою.

З оглядів конспектів лекцій курсів за 1819 р., які викладалися у Волинській семінарії, можна довідатись про основні акценти, які ставили викладачі під час викладання того чи іншого предмета, а також обсяг інформації, яку отримували семінаристи від занять. Так, наприклад, у навчальному курсі богословських наук на першому році давалися базові знання про богослів’я з розділенням його на “Істинне” і “Відверте”. Після пояснення і набуття знань семінарстами про саме поняття, приступали до викладання “Богослів’я тлумачного”. Цей матеріал був розрахований на першу третину навчального року. Протягом цього часу для домашніх занять, відповідно до цілей викладання лекцій, призначено було учням читання із перших книг Св. Письма з відліком в часі для повторення і складання як коротких, так і довгих міркувань щодо Св. Письма – латинською та російською мовами [12, арк. 1].

На початку другої третини навчального року викладались лекції по системі скороченого богослів’я преосвященного Іринія Фальковського. Ця книга складалася із історичних відомостей думок древніх мудреців про Бога і була видана у Волинській семінарії. На завершальному етапі навчального року читались лекції з догматико-полемічного богослів’я.

На другому році навчання вихованцям семінарії викладали діяльне богослів’я, по системі преосвященного богослів’я німецького теолога Шуберта перекладеного священиком Арсенєвим. В продовження цього навчання, після статті про посади християн в складі церкви відбувалося читання найважливіших статей із книг вітчизняних авторів про посади парафіяльних священиків. Для домашнього заняття були дані як скорочені, так і повні твори про матерії, а також

читання книг етичних єпископа Тихона Воронежського і митрополита Макарія, збірки творів Св. Амвросія і Св. Іоанна Золотоустого про “Святості” і проповіді митрополитів Платона, Амвросія і Анастасія. Весь цей матеріал входив в першу третину навчання.

З другої третини навчального року протягом січня, лютого і березня викладалися учням християнські старожитності. Замість навчальної книги з цього предмету використовувалася книга “Досвід із старожитностей християнських”, яка була видана в Москві в синодальній друкарні 1814 р., а посібники як викладачам, так і учням “Нова Скрижаль” та “Роз’яснення на літургію Дмитрієвського”.

Після закінчення лекцій із християнських старожитностей учням пояснювали ступені спорідненості по частині службового богослів’я із книги Кормчої. Протягом квітня, травня і до половини червня відбувалося читання історичних книг Старого Завіту і притчі Соломонові. Учні щоденно розказували на пам’ять з поясненням декілька віршів з прочитаних книг перед початком лекції. Час від 15 червня і до 11 липня використовувався для повторення всіх уроків і до підготовки до публічного іспиту [12, арк. 2-3].

З курсу Церковної історії в перший рік навчання після вивчення загальних термінів з історії переходили до викладання 10 періодів церковно-біблійної історії і періоду трьох століть новозавітної історії.

На другому році навчання перед початком лекцій відбувалося коротке повторення вивченого матеріалу за порядком літочислення, після чого відбувалося викладання навчального матеріалу, що стосувався історії церкви від IV ст. до XVIII ст. Період новозавітної історії вивчався за підручником А. Інокентія “Церковна історія” [12, арк. 4].

Курс філософських наук у Волинській семінарії складався з :

- а) філософії опосередкованої чи логіки;
- б) наук метафізичних (онтології, космології, пневматології і психології);
- в) наук практичних (загальної моральної філософії, природного права, етики і політики);
- г) історії філософії.

Названі дисципліни викладалися за системою Баумейстера, яка передбачала їх вивчення за 2 роки. На першому році навчання, протягом осінньої третини, викладалася логіка, а в інший час – метафізика – (про загальне богослів’я). В другий рік навчання викла-

далися інші метафізичні науки – практична філософія та історія філософії [12, арк. 6].

До предметів курсу фізики, що викладалися у Волинській семінарії належали: загальні властивості фізичних тіл з деякими хімічними про них замітками, статика, механіка, гідростатика, гідравліка, стихії тіл, світло, вогонь, вода, повітря, гази, звук і тон, електрику, гальванізм і магнетизм. Лекції про кислоти, повітря, гази, електрику і гальванізм були супроводжені дослідями [12, арк. 16]. Слід відзначити, що курс викладання фізики у Волинській семінарії відповідав усім тогочасним науковим нововведенням і відкриттям світових учених у розвиток цієї науки.

Викладання німецької мови в семінарії відбувалося за новим планом. Учні, які вивчали німецьку мову, були розділені на два відділення, із яких одне складалося з тих, хто починав вивчати її, а друге із тих, хто вже вивчив, але хотів для себе вдосконалити знання. Для новачків протягом двохгодинного часу давали одну лекцію на тиждень із вивчення читання німецькою і “Голтергофодової граматики”. Після того учні займалися перекладами з граматичними розборами на німецьку мову прикладів і статей із хрестоматії.

У другому відділенні учні протягом одногодинних лекцій, які відбувалися два рази на тиждень, після повторення головних граматичних правил німецької мови займалися перекладом статей таких німецьких авторів, як: Гелерта, Штурма, Целіносфера, Функе, Федерзена. Крім того перекладали із російської на німецьку мову повісті та байки [12, арк. 17].

Курс математики до 1819 р. у Волинській семінарії викладався понад ординарним і довільним предметом, при цьому не було книг, якими мали забезпечувати викладання. Тому в очікуванні потрібних книг було призначено викладати учням другу частину керівництва до арифметики, яка була видана для використання в народних училищах Російської імперії. Потім із початків алгебри Фусса для першого відділення викладався матеріал про різні роди начислення простих кількостей, другому – про способи начислення складних кількостей і третьому – про алгебричні рівняння і способи вирішення їх. Крім того, із початків геометрії викладалася планіметрія [12, арк. 18].

Важливим елементом навчальної програми семінарії була лікарська наука. Причинами її введення в програму було те, що в переважній більшості сіл Волині не було лікарів. В той же час мешканців сіл у більшості випадків навіть прості хвороби призводили

до смерті через ненадання медичної допомоги. Відтак, введення викладання лікарської науки в семінарії дозволило б майбутнім священикам обслуговувати свій приход, в якому не було лікаря, чим було би знижено рівень смертності серед сільського населення. Введення цього предмету до навчальної програми було затверджено указом Синоду від 24 липня 1796 р. за №2396 [1, арк. 1].

В силу цього указу в Волинській духовній семінарії лікарська наука була запроваджена з 14 липня 1804 р., причому єпископ Варлаам наказав семінарському правлінню викладати лікарську науку кожного дня о першій годині.

В острозький період (1796-1825 рр.) існування семінарії у ній працював повітовий лікар Іван Єрехович. Лише один раз за період роботи цього лікаря на нього надійшла скарга від семінарського правління в раду єпархії від 12 лютого 1805 р. про те, що повітовий штаб-лікар Іван Єрехович тільки тричі в тиждень відвідував заняття. Як пояснював він сам, що має й інші зобов'язання, заради яких часто змушений відлучатися із міста. Інших скарг на лікаря Івана Єреховича не надходило, очевидно, у зв'язку з тим, що більше не було пропусків занять [15, с. 79].

Талановиті і здібні вихованці семінарії, які виявляли інтерес до вивчення медицини, при хорошій поведінці отримували шанс навчатися у вищих медичних навчальних закладах, причому дорога на навчання оплачувалась семінарією. Першим вихованцем семінарії, який був направлений для подальшого навчання в Санкт-Петербурзьку медико-хірургічну академію був Пантелеймон Тишковецький, як найбільш здібний з вивчення предмету і взагалі до медичних наук. Він відбув на навчання до Петербурга 8 вересня 1806 р. [15, с. 81].

Порядок навчального дня в семінарії до 1800 р. був такий: навчання розпочиналось зранку протягом двох годин і після обіду теж дві години. Проте 15 травня 1800 р. за наказом єп. Варлаама відбулися зміни і навчання вранці тривало вже три години, а після обіду так само дві – лише по вівторках і четвергах.

В 1805 р. було складено і затверджено розклад занять. В понеділок вранці о 9 год. викладалася французька мова, в 10 і 11 год. – латинська граматики, поезія, риторика, філософія і богослов'я. Після обіду о 13 год. – російський клас і лікарська наука, о 14 і 15 год. – граматики, перша частина арифметики і грецька мова. О 16 год. – друга частина арифметики і о 17 год. – німецька мова.

Вранці у вівторок о 9 год. викладалася французька мова, о 10 і 11 год. – граматика, поезія, риторика, філософія і богослов'я. Після обіду о 13 год. – російський клас і лікарська наука, о 14 год. – перша частина арифметики, о 16 год. – німецька мова. В середу і п'ятницю навчання відбувалося так само, як і в понеділок, а в четвер аналогічно як у вівторок.

В суботу о 9 год. ранку викладалася французька мова, о 10 і 11 год. – граматика, поезія, риторика, філософія і богослів'я. Після обіду о 13 год. – російський клас і лікарська наука, о 14 і 15 год. – граматика і перша частина арифметики, о 16 год. – друга частина арифметики, о 17 год. – німецька мова. З 1 листопада по 1 квітня вранці навчання починалося о 9 год., а після обіду – з 13 год. Починаючи з 1 квітня і до 1 листопада вранці навчання розпочиналось з 8 год., а після обіду – з 14 год.

О 6 год. ранку учні вставали, о 7:30 відбувався їх збір по класах, після цього проводилися уроки. О 12 год. дня був обід, потім – знову уроки. Вечеря відбувалася о 20 год., після чого всі семінаристи йшли на вечірню молитву, і о 22 год. лягали спати [11, с. 15].

Про стан викладання і якість освіти у Волинській семінарії ми дізнаємося із рапортів головного інспектора Київської духовної академії ієромонаха Смарагда. В липні 1822 р. він прибув у семінарію для проведення іспитів серед учнів і ревізії роботи самого навчального закладу [13, арк. 7].

Був складений спеціальний розклад проведення іспитів серед учнів по семінарії. 17 липня 1822 р., починаючи з 8 год. ранку і до 12:30 год., в присутності єпископа Волинського і Житомирського Стефана, інспектора ієромонаха Смарагда і викладачів семінарії відбувся іспит учнів вищого відділення по класу богослів'я. Учні середнього відділення впродовж цього часу писали власні міркування за пропозицією інспектора Смарагда на таке запитання: "Чудеса превращают ли порядок природы?", а учні нижчого відділення склали арію із пропозиції: "Есть снискание всеми благочестие с довольством". Того самого дня від 16 год. до 20 год. відбувався іспит вищого відділення учнів семінарії по класу церковної історії, потім відбувся іспит всіх трьох відділень зі знання давньоєврейської мови.

18 червня з 8 год. ранку до 13 год. також в присутності вищезазначених осіб відбулись іспити середнього відділення семінарії по класу філософських і математичних наук. Протягом цього часу учні вищого класу міркували над пропозицію інспектора Смараг-

да: “Нужны ли нам ангелы хранители, когда Бог во всех случаях охраняет нас” [13, арк. 44]. З 16 год. по 20 год. відбувся іспит учнів нижчого відділення зі словесності і загальної історії. 19 червня відбулися останні іспити в семінарії. З 8 год. до 10:30 в учнів перевіряли знання грецької, німецької і французької мови. Після цього інспектор Смарагд разом із членами семінарського правління і вчителями склали розрядний список учнів [13, арк. 45].

До першого розряду з учнів вищого відділення увійшло 23 чол., до другого розряду – 40 чол., до третього розряду – 15 чол., до виключення – 5 чол. З учнів середнього відділення до першого розряду увійшло 16 чол., до другого розряду – 51 чол., до третього розряду – 13 чол., до виключення – 3 чол. З учнів нижчого відділення до першого розряду увійшло 20 чол., до другого розряду – 30 чол., третього розряду – 20 чол., до виключення – 6 чол. [13, арк. 47-57]. Отже, загалом за результатами проведених іспитів семінаристи показали досить добрий результат своїх знань, чим довели, що стан викладання предметів у Волинській семінарії був на відповідному рівні.

Щодо зауважень інспектора Смарагда до роботи викладацького складу семінарії, то слід виділити лише стан викладання всесвітньої історії. Він її оцінював як незадовільну, а вчитель всесвітньої історії ієромонах Іоникій показав слабкі знання з предмету і не мав ніяких здібностей до викладацької роботи. Високо інспектор оцінив викладання іноземних мов, як він зазначав, що учні кожного відділення досить добре володіють ними і можуть застосувати набуті знання в житті, при спілкуванні з іноземцями [13, арк. 52 зв., 60].

Окрім такого щорічного іспиту в кінці навчання, у семінарії проводились випробування учнів в знанні викладених наук щотижнево по суботах в присутності всіх семінарських чинів. На цих щотижневих іспитах учні нижчих класів включно до риторики випробовувались по класам викладених їм наук, а студенти богослів'я і філософії виголошували дисертації і проповіді, які мали заздалегідь підготувати. Такий вид проведення іспитів в семінарії почали проводити лише з 1 вересня 1814 р. [11, с. 16].

Перший випуск семінарії відбувся 1801 р., коли 21 випускник став кандидатом до священства. Переважна більшість перших випускників Волинської духовної семінарії стали парафіяльними священиками на Волині, лише незначна частина їх продовжила свої студії у Київській духовній академії, а також інших академіях

Російської імперії. Зокрема, Орест Новицький став першим професором філософії Київського університету.

Процес тотальної русифікації навчання і "омосковлення" богослужінь наступив після 1817 р., коли реформування цього духовного закладу історичної Волині означатиме його повну ідентичність навчальному і виховному процесу з іншими семінаріями імперії. Український дух і українське православ'я стали об'єктом пильної уваги членів Синоду, які в переважній більшості були москвофілами або великоросами. Вони будуть намагатися, щоб дух вікового українського православ'я, закладений єпископом Варлаамом Шишацьким, назавжди вигнати із стін і душ учнів і викладачів семінарії. Однак, як показують пізніші події, цей дух залишився жити в усі роки діяльності семінарії [9, с. 79-80].

Характеризуючи навчальний процес у Волинській духовній семінарії слід відзначити, що навчальна база, перелік предметів для викладання, кваліфікація співробітників, розпорядок навчання і роботи семінарії відповідали всім нормам, встановленим для таких типів навчальних закладів. На нашу думку, також важливим є той факт, що сама семінарія розташовувалася у славетному м. Острозі, де у попередні століття, завдяки Острозькій академії концентрувались головні освітні і наукові сили України. Цей факт також впливав на свідомість семінаристів, їх старанність у навчанні і продовженні славних традицій цього навчального закладу. Стан викладання предметів у семінарії був на високому рівні. Проведення щотижневих іспитів і щорічного публічного іспиту в кінці навчального року спонукало семінаристів до більш поглибленого вивчення предметів. Випускники Волинської духовної семінарії після висвячення у духовний сан, несли мирянам своїх парафій морально-етичні, культурні і духовні цінності нашого народу, що позитивно впливало на встановлення національної свідомості і етнічної спорідненості українського населення.

Джерела та література:

1. Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), ф. 1, оп. 2, спр. 540, 70 арк.
2. Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 551, 6 арк.
3. Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793–1917) / С.І. Жилюк. – Житомир : Жур-фонд, 1996. – 174 с.

4. Костюк О.Ю. Розвиток релігійної освіти на Волині ХІХ – поч. ХХ ст.: Навчальний посібник з історії педагогіки / О.Ю. Костюк. – Острог : НаУОА, 2009. – 224 с.

5. Милусь В. З історії Волинської духовної семінарії / В. Милусь // Волинська духовна семінарія: до 20-річчя відродження: зб. матеріалів наук.-практ. конф. з нагоди ювілею 20-річчя відродження Волин. духовн. семінарії. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2010. – С.105-130.

6. О помещеніях Волинской духовной семинарии // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1874. – Ч. неофиц. – №2. – С. 41-55.

7. Павлюк В. В. Магнаторія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя в ХІХ ст. / В.В. Павлюк. – Острог: НаУОА, 2000. – 183 с.

8. Рожко В.Є. Волинська духовна семінарія (1796 –2004р.) : Істор. Нарис / В.Є Рожко. – Луцьк : МЕДІА, 2004. – 256 с.

9. Рожко В.Є. Духовні православні освітні заклади Волині Х–ХХ ст. / В.Є. Рожко. – Луцьк: МЕДІА, 2002. – 280 с.

10. Рожко В.Є. Українські православні святі історичної Волині ІХ–ХХ ст.: Історично-краєзнавчий нарис / В.Є. Рожко. – Луцьк: МЕДІА, 2003. – 244 с.

11. Теодорович Н.И. Волинская духовная семинария: 1796–1900 гг. / Н.И. Теодорович. – Почаев, 1901. – 1023 с.

12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України), ф. 711, оп. 2, спр.101, 22 арк.

13. ЦДАК України, ф. 711, оп. 2, спр.474, 97 арк.

14. ЦДАК України, ф. 711, оп. 2, спр.595, 8 арк.

15. Шпізель Р. Волинська духовна семінарія і її роль в розповсюдженні медичних знань для підготовки медичних кадрів / Р. Шпізель // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2007. – Вип. 2. – С.78-82.